

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: АПОФЕОЗ РОЗУМУ ЧИ РЕЗУЛЬТАТ ЕМОЦІЙНОГО ВИБОРУ?

С. МАКСИМОВ
*доктор юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри філософії
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Верховенство права є універсальним стандартом сучасного світу, ознакою цивілізованості правової системи¹. На його значенні неодноразово наголошувалося у документах міжнародних організацій: у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівнях» права людини, верховенство права та демократія, визначені як «універсальні та неподільні основні принципи Організації Об'єднаних Націй» [2]; у відомій доповіді Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія) верховенство права поряд із демократією та правами людини визнається фундаментальною засадою європейських правопорядків [3]². Тому зрозумілим було включення на XXVI Всесвітньому конгресі з філософії права і соціальної філософії (2013 р., Белу-Оризонті, Бразилія) осмислення верховенства права у взаємодії з правами людини і демократією у контекст соціальних викликів сучасного світу в цілому [4].

Темі верховенства права в західній науковій літературі традиційно приділялася й продовжує приділятися велика увага. Серед літератури з історії та філософії верховенства права узагальнюючого характеру «класичними» визнаються книга Б. Таманаги «Верховенство права: історія, політика, теорія» (2004) [5] та колективна монографія за редакцією П. Кости і Д. Золо «Верховенство права: історія, теорія і критика» (2007) [6]. Верховенство права досліджується також у порівняльному [7] та соціологічному [8] аспектах.

Концепт «Верховенство права» свого часу став своєрідним відкриттям на всьому пострадянському просторі. Його осмислення починалося з банальних, простих, заснованих на семантиці інтерпретацій: над чим має верховенство

¹ І навпаки, відштовхуючись від відомого вислову Арістотеля про те, що людина, позбавлена закону і справедливості, є найгіршою з тварин (за змістом відповідає гоббсівському «людина людині вовк»), можна зробити висновок, що за відсутності верховенства права немає і самого суспільства — принаймні по-справжньому цивілізованого суспільства [1].

² У цій доповіді було також звернуто увагу на такі необхідні складові верховенства права, як законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, недискримінація та рівність перед законом [2, с. 11–16].

право — над законом, над державою? У подальшому, із поглибленням знань та досвіду в цій сфері, прийшло розуміння того, що верховенство права — це не якийсь конкретний принцип домінування чогось над чимось. Це ціла система принципів, положень, вимог, що відображають функціонування сучасної держави європейського зразка¹.

Таким чином, осмислення феномену верховенства права є однією з центральних тем у сучасній як зарубіжній, так і вітчизняній юриспруденції. Причому з кожним «витком» більш поглибленого дослідження виявляються нові аспекти цього феномену. Серед них — проблема, на яку було звернуто увагу в статті М. Селлерза «Право, розум та емоції» [12] і яка стала центральною темою під час обговорення на XXVII Всесвітньому конгресі з філософії права та соціальної філософії, що відбувся влітку 2015 р. у Вашингтоні. Саме висвітлення питання про роль раціональних та емоційних елементів у змісті верховенства права та нові аспекти розуміння цього феномену, що виявилися у процесі дослідження, становить мету цієї статті. У характеристиці верховенства права ми зосередимось, головним чином, на світоглядно-методологічних, філософських аспектах цього феномену.

1. Реальний та ідеальний виміри верховенства права

Ідея верховенства права, насамперед, — це певний ідеал, регулятивна ідея, яка охоплює особливий тип взаємодії людини і влади й у цілому орієнтована на те, щоб влада була обмежена певними принципами, нормами, не виходила за визначені межі. Однак поряд із ідеальним виміром, у якому верховенство права виступає як ідеал соціального регулювання, що обґрунтовує систему принципів організації та функціонування сучасного цивілізованого суспільства, воно (як будь-який правовий феномен) існує і в реальному вимірі, тобто як більш-менш повне втілення цього ідеалу в реальних процесах життя соціуму, реальне верховенство права над державним свавіллям.

У поділі на реальний та ідеальний виміри верховенства права можна також виокремити два аспекти: а) перший пов'язаний із природою самого права, що відповідає вирізненню Робертом Алексі таких двох його вимірів, як ідеально-критичний, або моральний, з одного боку, та реально-фактичний, або організаційний, — з другого [13, с. 19 і далі]; б) другий пов'язаний із природою соціальних (культурних) феноменів взагалі, що відповідає розрізненню Б. Кістяківським правової держави як певного «ідеального типу», з одного боку, і як його реального втілення в життя у певних історичних та культурних умовах, здійсненого в

---

¹ Безумовно, тут слід зазначити праці С. Головатого [9], М. Козюбри [10], інших українських дослідників. Тема верховенства права була в центрі уваги у двох номерах журналу «Філософія права і загальна теорія права» за 2013 рік. Під цією рубрикою були опубліковані праці К. Горобця «Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен», С. Погребняка «Верховенство права в Україні: передумови та перспективи», В. Смородинського «Держава у системі координат верховенства права», О. Уварової «Принцип верховенства права в судовій практиці України», а також переклади статей відомих зарубіжних філософів права: Ч. Варги «Верховенство права, або Дилема етосу: вирощування чи механічне нав'язування», Р. Дворкіна «Верховенство права», П. Вестерман «Верховенство права як юридичне обличчя держави», М. Крігера «Після короткого ХХ століття: глобальний поступ верховенства права», А. Полякова «Верховенство права, глобалізація та проблеми модернізації філософії і теорії права», К. Туорі «Спільне у сутності верховенства права і правової держави», А. Чарноти «Про яскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права» [11].

тих чи інших організаційних формах, — з другого [14, с. 559]. Перший аспект відображає полеміку позитивістської та неопозитивістської концепцій права і дає онтологічні й методологічні підстави для виникнення субстанційної та формальної концепцій верховенства права та їх подальшого втілення у соціальній практиці [15, с. 108].

Другий аспект дає підстави для пошуку міри у співвідношенні універсальних вимог верховенства права та його особливостей у певному цивілізаційно-культурному середовищі, а також виявлення готовності соціальних суб'єктів до реалізації вимог практичного розуму в житті (насамперед, наявності політичної волі у носіїв влади). Саме в межах цього аспекту виникають питання на кшталт: чи є Україна правовою державою? [16; 17].

2. Подвійне розширення: правове суспільство і правовий світогляд

Досвід успіхів і невдач в осмисленні та реалізації верховенства права приводить до висновку про можливість подвійного розширення цієї ідеї. По-перше, вона повинна поширюватися не тільки на державу як певний інститут, а й на суспільство в цілому (як суспільство верховенства права). По-друге, вона повинна бути розгорнута в систему поглядів на світ — як особливий світогляд, генетично пов'язаний з юридичним світоглядом епохи модерну (з його ідеями розумного законодавства і прав людини), однак долає його надмірну зацикленість на державі та позитивному праві.

Правове суспільство. Концепцію правового суспільства було запропоновано свого часу не як альтернативу концепції правової держави, як іноді це неправильно тлумачиться, а саме як розширення цієї концепції, а тому й концепції верховенства права [18]. Її суть полягає у перенесенні сфери дії верховенства права лише з інституційної складової (тобто, власне, держави) також на інші складові, такі, як суб'єктна, суб'єктивна та комунікативна, що мають назву неінституційних.

Концепт «правове суспільство» як співтовариство правових осіб має переваги перед концептом «правова держава» лише у тому сенсі, що він водночас існує і в політико-юридичному (інституційному), і в культурному (неінституційному) вимірах. Головними компонентами, або умовами існування, правового суспільства є, по-перше, неінституційні, засновані на принципі автономії розуму: а) правова людина (автономна особа) як суб'єкт права, «витребувач» прав (суб'єктна умова існування); б) правова свідомість як цільова ціннісна настанова на безумовне визнання прав людини (суб'єктивна умова існування); в) неупереджена думка (комунікативна умова існування); по-друге, інституційні умови існування, засновані на конструкції суспільного договору, — інститути громадянського суспільства і правової держави, які гарантують громадянські, судові (процесуальні) і політичні права. Це суспільство, в якому утверджено принцип верховенства права, або суспільство, в якому права людини є витребуваними, безумовними і гарантованими. Правове суспільство виступає таким гіпотетично ідеальним станом суспільства, який є альтернативним як деспотизму, так і анархії [18, с. 17–18]. Не деталізуючи тут концепцію правового суспільства, яку викладено нами в інших працях, лише звернемо увагу на те, що в сучасній американській філософії права у межах школи критичних правових

досліджень також можна споглядати прагнення вийти за межі простого легалізму в інтерпретації верховенства права. Зокрема, Робін Вест на початку розділу, присвяченому переосмисленню верховенства права, окрім інших, ставить таке питання: «Що означає жити у суспільстві, в якому додержуються верховенства права?» [19, с. 13].

Таким чином, ідея правового суспільства полягає в тому, що здійснення верховенства права у тій чи іншій країні, включаючи й можливість створення ефективних інститутів правової держави (поділ влади, захист прав людини, правова рівність тощо), залежить, насамперед, від певного стану культури суспільства: якостей суб'єктів як автономних індивідів, спрямованості їх свідомості на здійснення правових смислів і наявності можливостей та здатностей до публічного дискурсу¹.

Правовий світогляд. Верховенство права — це ідея, що у своїй основі містить філософський характер, і вона становить підґрунтя певного світогляду. Йдеться про правовий світогляд. Обмеженість будь-якої дії правилами, принципами, законами дає впевненість у завтрашньому дні, гарантує передбачуваність наслідків своїх дій. Особа, зокрема, знає, що буде відповідати перед державою. Уже цей момент значною мірою є більш привабливим, аніж ситуація, коли людина є повністю залежною від розсуду владного суб'єкта. Проте в такій настанові нема нічого особливого, вона притаманна людині протягом усіх епох і містить лише елементарну правову настанову, або мінімальну підставу правового світогляду.

Характеру правового світогляду, або світогляду, що орієнтується на верховенство права, індивідуальна або колективна правосвідомість набуває тоді, коли починає містити сталу систему вимог до владного суб'єкта, які підкріплюються емоційним ставленням до них. Генетично цей світогляд пов'язаний із феноменом «юридичного світогляду» епохи модерну, притаманним буржуазії, що народжувалася, і був результатом секуляризації теологічного світогляду.

Дослідник історії ідей Анджей Валіцький так характеризував цей феномен: «В Європі, як відомо, епоха Просвітництва була епохою віри у правову державу, розумне законодавство і природні права людини» [21, с. 27]. Цей світогляд вважався втіленням «царства розуму», він поєднував ідею розумного законодавства та ідею невід'ємних прав особистості й був зосереджений на проблемі привнесення у суспільство права. Саме внутрішня суперечність цього ідеалу та акцентування різних ідеологічних платформ на його різних сторонах (просвічений абсолютизм прагнув повної раціоналізації суспільного життя, а лібералізм завдяки ідеї невід'ємних прав особистості істотно обмежував сферу державного втручання) створили, теоретично обґрунтували та практично застосували дві різні моделі верховенства права: так звану гоббсівську модель, або формальну концепцію верховенства права, та локківську модель, або субстанційну модель верховенства права. Якщо перша модель обмежувала свавілля влади наявністю обов'язкових для всіх осіб законів та однаковим для всіх їх застосуванням, то друга вже вимагає певної якості цих законів — вони мають захищати права людини. Тобто обмеження накладаються не тільки на виконавчу та судову гілки

---

¹ Саме здатність до дискурсу є найважливішою складовою так званої «демократичної правосвідомості», яка включає такі компоненти, як: відкритість та готовність сприймати раціональні доводи; здатність висувати раціональні аргументи для вирішення конфліктів; зацікавленість у вирішенні конфліктів дискурсивним шляхом та ін. [20, с. 77].

влади, а й на законодавчу владу. Певним поєднанням або продовженням цих моделей може служити саме деліберативна модель верховенства права, заснована на ідеї дискурсу. Тому реалізація в суспільстві верховенства права можлива лише завдяки наявності у людей певного світогляду, а саме — правового світогляду. Такий світогляд може існувати як на рівні суспільства в цілому, тобто охоплювати суспільну свідомість, так і на рівні окремих груп та індивідів¹, являючи собою певну міру втілення ідеалу верховенства права.

Таким чином, правовий світогляд є світоглядом правового суспільства, центральною в якому є ідея верховенства права. Вона поєднує ідею прав людини і демократії та виступає необхідною умовою громадянськості як риси суб'єкта правового суспільства, тобто правової особистості.

3. Філософське ядро верховенства права

Для виявлення філософських передумов верховенства права звернемося до концепції італійського філософа права Даніло Золо, який визначив його як «нормативну й інституціональну структуру сучасної європейської держави, що на основі індивідуалістичної філософії (з подвійним вмістом політичного песимізму й нормативного оптимізму) і через процеси дистрибуції влади й диференціації влади наділяє правову систему першочерговим завданням захисту громадянських і політичних прав, таким чином протидіючи для досягнення цієї мети схильності суб'єктів влади до сваволі й зловживання владою» [6, с. 29–30].

У цьому визначенні чітко розмежовуються: 1) філософська основа верховенства права — індивідуалістична політична філософія; 2) першочергове завдання — захист індивідуальних прав (громадянських і політичних), кінцева мета — обмеження свавілля державної влади; 3) інституціонально-нормативні засоби досягнення цієї мети.

Індивідуалізм як єдина філософська основа присутній у різних європейських досвідах верховенства права і є важливою політико-філософською передумовою доктрини фундаментальних прав. Він затверджує онтологічну первинність індивідуального суб'єкта й аксіологічну цінність його свободи й автономії. Внаслідок цього в політичній філософії були утверджені два принципи: 1) політичний песимізм, тобто ідея внутрішньої властивої небезпеки політичної влади² і 2) нормативний оптимізм, тобто віра в те, що небезпека політичної влади може бути стримана правом завдяки сукупності конституційно гарантованих індивідуальних прав та «юридизації» усього устрою держави [6, с. 21].

Обмеження свавілля державної влади і захист прав людини на сучасному етапі розвитку цивілізації є взаємопов'язаними цілями верховенства права: ефективно досягнення одного без іншого неможливе, водночас слід погодитись із Д. Вовком, що права людини є, як мінімум, єдиним зрозумілим критерієм системного обмеження носіїв владних повноважень [24, с. 72].

Інституціонально-нормативні засоби верховенства права включають принцип «дистрибуції влади» (*distribution of power*) і принцип «диференціації влади» (*differentiation of power*). Принцип «дистрибуції влади» веде до обмеження дер-

¹ В українській філософсько-правовій літературі близькі, хоча й дещо відмінні аспекти поняття «правовий світогляд» розробляються В. Коробкою [22] та П. Рабіновичем і Т. Бачинським [23].

² Політичному песимізму, або скепсису стосовно політичної влади як ліберальної настанови, протистоїть політичний оптимізм, тобто безумовна підтримка державної влади.

жавної влади з метою розширення індивідуальної свободи, і включає такі вимоги: індивідуальність суб'єкта права (виключення дискримінації та привілеїв); юридична рівність індивідуальних суб'єктів (перед законом та у використанні прав); визначеність права (передбачуваність юридичних наслідків поведінки, або фуллерівські принципи моральності права); конституційне визнання індивідуальних прав. Принцип «диференціації влади» підтримує функціональне розмежування між політико-правовою системою й іншими соціальними підсистемами (наприклад, політикою і громадянським суспільством), а також розмежування, координацію й правове регулювання різних функцій держави (що, власне, й відповідає класичній стратегії «поділу влади» (*separation of powers*) [6, р. 19–29].

Таким чином, філософським ядром світогляду, зорієнтованого на верховенство права, є образ людини як самодостатнього індивіда, цінність свободи та автономії якого є пріоритетною, а тому для нього характерне прагнення до балансу між скептицизмом стосовно влади (її «десакралізація») і вірою в можливість нормативного регулювання розв'язання суспільних проблем. Тобто таким ядром є індивідуалістична, раціоналістична і секуляризована антропологія.

4. Раціональна сторона верховенства права

Сутність права у всіх правових традиціях розуміється через його претензії на втілення розуму: «Право — це закладений у природі найвищий розум» (Цицерон). Звичайно критерієм розумності у праві виступає справедливість, а фундаментальна аксіома, на якій базується раціональна справедливість, полягає в тому, що кожна людина має цінність, і що всі заслуговують на підтримку та сприяння у досягненні гідного та повноцінного життя в суспільстві з іншими людьми [12, с. 212].

Якщо право як таке є втіленням розуму, то верховенство права як гарантія практичної справедливості є концентрованим втіленням розуму в правовому регулюванні. Найзагальніша вимога верховенства права «Правління законів, а не людей» вимагає критерію поза людською волею для захисту суб'єктів права і суспільства від свавілля будь-якої іншої особи [12, с. 212]. Критерій розумності проводить традиційне розмежування між «верховенством права», яке враховує цей зовнішній критерій справедливості, і «верховенством людини», яке його не враховує. З позицій як давніх мислителів, таких як Арістотель та Цицерон, так і сучасних конституціоналістів, верховенство права «передбачає постійне слідування вказівкам розуму та справедливості у правотворчості, інтерпретації та застосуванні права» [12, с. 212].

В ідеї верховенства права як прояву правового світогляду, або світогляду модерну, реалізується декартівський гносеологічний ідеал *cogito*, тобто рефлексія, що контролює кожен крок думки, забезпечуючи прозорість як результатів, так і шляхів його досягнення. Саме із цим ідеалом пов'язана передбачуваність реакції влади на дії індивідів та їх груп, що очікується від будь-якої правової системи і реалізується у принципі правової визначеності. Іншими вимогами розуму є незалежність судів, прозорість діяльності прокуратури, поліції (додамо — й виконавчої влади). Ворожість до свавілля влади та заклик до визначеності тягнуть за собою деякі етичні засновки, що схвалюють раціональний і

прозорий правовий порядок, де першість права гарантує індивідуальні свободи і безпеку правочинів.

Проте, чи відрізняється чимось повна раціоналізація законодавства і всієї правової системи (ідеал технократизму) від правової раціоналізації в межах верховенства права? Технократи намагаються усунути емоції з права, визначаючи правове мислення як просту логічну операцію, або дедукцію. Це призводить до усунення із права й справедливості, а слідом і прав людини як вияву цієї справедливості, а тому не дає й твердих підстав для обмеження сваволі влади. У той час, як справедливість спирається врешті-решт на людські емоції.

Орієнтуючись на передбачуваність реакції влади на дії індивідів та їх груп, незалежність судів і прозорість діяльності прокуратури, поліції тощо, верховенство права забезпечує повну раціоналізацію мислення і відносин, виступає втіленням розуму в правовому регулюванні. Однак, з другого боку, воно, як будь-який світогляд, має і чуттєво-емоційну сторону¹.

5. Емоційна сторона верховенства права

У першу чергу така емоційна складова проявляється у процесі обґрунтування (виправдання) як права в цілому, так і верховенства права зокрема.

За М. Селлерзом, емоційна сторона права обертається навколо почуття справедливості: «Головною людською емоцією у будь-якій дискусії щодо права є почуття справедливості. Це відчуття стосується належного порядку в суспільстві і виникає як реакція на нечесність, утиски, експлуатацію або будь-яке з багатьох інших злодіянь, за яких дехто може порушувати правила, що забезпечують членам суспільства можливість жити гідним і повноцінним життям» [12, с. 218]. Почуття справедливості частіше за все виникає як реакція на несправедливість, яка стосується і носія цієї емоції, й інших людей. Воно є підставою для виправдання природно-правового розуміння права.

У традиції американського конституціоналізму поряд із раціонально-концептуальним обґрунтуванням вищого нормативного авторитету Конституції існує певне неявне емоційне його виправдання, як виправдання верховенства права («правління законів, а не людей»). Воно відображене у формулі: «В Америці верховенство права є королем». Робін Вест звертає увагу на надмірну сакралізацію американської Конституції серед юристів-учених та практиків, які відкидають будь-яку можливість критики її положень. Пояснюючи вищезгадану формулу, вона проводить аналогію, ніби Конституція США набуває свого вищого статусу так само, як укази короля, які були одного разу освячені як справедливі й добродесні силою ніжних сонячних променів [25, с. 21].

У структурі такого виправдання Р. Вест вбачає певні міфологічні витоки права подібно до описаної З. Фрейдом ситуації з владою, тотемом і табу (звісно, наводячи лише символічні порівняння, а не наполягаючи на реальності фрейдівської конструкції). Американці знищили монархічну батьківську владу і замінили її тотемною Конституцією — влада права, а не людей, поклоніння Конституції, а не королю; до того ж здійснюється обмеження можливої небезпеки з боку високоперсоналізованої влади законодавців і президентів.

¹ Аналізуючи відмінність ролі розуму і емоцій, М. Селлерз показує, що «розум починається з аксіом, що проголошуються істинними, тоді як емоції починаються з почуттів, що приймаються як реальні» [12, с. 210].

У цьому — емоційний вимір віри в Конституцію. Ставлення до Конституції є таким емоційним, що будь-який глибокий критицизм до неї стає табуйованим, її авторитет перевершує її людське походження або людську природу її інтерпретаторів.

Наділення безумовним нормативним авторитетом Конституції є проявом універсальних рис виправдання верховенства права (через обмеження небезпечного свавілля), водночас її надмірна сакралізація в американській конституційній традиції несе у собі культурно-специфічні риси такого виправдання. Р. Вест навіть вбачає в такому ставленні до Конституції прояв авторитарності, що суперечить самій американській правовій традиції, яка послідовно забезпечує антиавторитаризм у розумінні права [25, с. 23].

Слід зазначити, що у таких розвинених з точки зору верховенства права (і не тільки його) культур, як американська або німецька, з обґрунтуванням та виправданням цінностей верховенства права немає проблем, і ця система організації держави і суспільства функціонує доволі успішно. Водночас для суспільств, які ще тільки прагнуть утвердити верховенство права, проблема його раціонального обґрунтування верховенства права і світоглядно-емоційного виправдання стоїть доволі гостро. Невипадково угорський філософ права Чаба Варга так сформулював дилему, що стоїть перед державами, які звільнилися від авторитаризму і прагнуть до затвердження верховенства права, стосовно методу такого затвердження: «виращування чи механічне нав'язування» [26, с. 48].

Визначальними у цьому виборі є, на наш погляд, екзистенціальні рішення про власну ідентичність як суб'єкта, здатного в своїх поведінкових моделях здійснювати вимоги цього принципу (аналогічно моделі дискурсивно-екзистенціального обґрунтування прав людини у Роберта Алексі) [27]. Відомий філософ права пов'язав конструкцію прав людини із конструкцією дискурсу, тобто обміну аргументами, коли люди є вільними і рівними в такому обміні. При цьому він акцентував на такому: одна справа — мати здатність до дискурсу, тобто до певного обміну аргументами, і вважати іншого рівним у дискурсі, й інша — бути готовим перевести цю схему дискурсу в реальне життя. Цей другий момент — суб'єктивний, екзистенціальний — часто-густо виступає каменем спотикання. Але він є вибором самого себе [27, с. 127–129].

Додатковою соціологічною умовою успішності такого вибору є кількість носіїв правового світогляду, для яких здійснення цього ідеалу є життєво важливим. У суспільстві, де кількість носіїв такого світогляду (як правило, представників середнього класу) не досягає необхідного значення, верховенство права не може стати сталою традицією.

Таким чином, верховенство права в умовах усвідомлення небезпеки зловживання необмеженою владою виступає, з одного боку, як система раціональних вимог до організації влади з метою її обмеження, а з другого — на емоційно-світоглядному рівні стає вірою в існування таких цінностей, як справедливість, права, особистість, що втілюються в цій системі вимог. Головним у системі верховенства права є питання про мету права. Тому запропонована Р. Дворкіним вимога передування розкриття поняття верховенства права (як певного політичного і правового ідеалу) розумінню природи права як такого може вважатися цілком слушною [28, с. 23].

6. Український досвід верховенства права

Український досвід верховенства права є суперечливим. З одного боку, Україна — європейська держава, тому відсутні принципові архетипові перешкоди для визнання тих цінностей, які конструюють ідеал верховенства права і дії відповідно до них. У Конституції України 1996 р. правова держава (Преамбула, ст. 1) [29, с. 3, 7] та верховенство права (ст. 8) [29, с. 51] офіційно визнані найважливішими політико-правовими цінностями. З другого боку, у реальному вимірі реалізацію ознак правової держави та верховенства права навряд чи можна вважати впровадженою [1; 17].

Існують багато перешкод економічного та історичного характеру, які цей процес ускладнюють. Проте звернемо увагу лише на ціннісні передумови та перешкоди впровадження у суспільстві верховенства права, які розгортаються на смисловому фоні таких рис національного характеру, як «емоціоналізм», прагнення до необмеженої свободи, ціннісна невизначеність, що виражається в здатності значною мірою заперечувати негативні соціальні феномени (корупцію, авторитарне правління, олігархію), ніж створювати позитивні програми їх подолання на підставі нормативних засобів [20, с. 78–79].

Вихідним моментом у виправданні верховенства права, як вже підкреслювалося, є відповідь на запитання: правління законів чи правління людей? Можливо, з точки зору звичних для нас цінностей це виглядає не зовсім приємно — з одного боку, бездушний, сухий, безликий, абстрактний закон, з другого — конкретні люди з душею та емоціями. Кому ми віддамо перевагу? Звичайно, виникає бажання обрати людину, яка є гідною такої довіри і може вирішувати проблеми, орієнтуючись на загальне благо та справедливість у конкретній ситуації. Але така людина стає людиною владною, і постає проблема: якою б не була людина, наділена владою, мають існувати визначені межі реалізації цієї влади, що задаються і принципами, і законами.

Головна складність полягає в тому, що верховенство права поки не вкоренилося у структуру буття українського народу, а тому потребує зусиль з його обґрунтування, виправдання та визнання, виходячи із особливості культурної традиції. Ця особливість полягає в тій філософсько-антропологічній концепції, що знаходить свій вияв у певній культурі. Зазвичай стверджується, що верховенство права ґрунтується на індивідуалістичній філософії. Жорсткого індивідуалізму у філософських побудовах українських філософів ніколи не було, вони прагнули компенсувати ті небезпеки, які ніс із собою стихійний індивідуалізм громадян (що нерідко межував з анархізмом), затверджуючи необхідність установа гармонії людини зі світом (Г. Сковорода, П. Юркевич). Тому цінність окремої людини визнавалася через персоналістичний принцип, що у виправданні ідеї прав людини акцентує увагу на мотиві творчої самореалізації особистості, яка при цьому не протиставляє себе суспільству.

Тому права людини і взагалі порядок обмеження свавілля влади мають виправдовуватися вимогою рівних умов для творчої самореалізації особистості як умови гідного існування. Ця світоглядна установка дозволяє перебороти також історичне домінування влади стосовно права й індивіда. Таке подолання означає перетворення принципу «влада від Бога, а право від людини» на принцип «право від Бога, а влада від людини». Світською мовою це означає визнання у праві безумовних універсальних принципів, що є вищими за будь-яку владу

й обмежують її свавілля. Тим самим відкриваються можливості для «політичного песимізму» як важливого філософського елемента верховенства права. Зауважимо, що на підставі певного анархізму, який виявляється в небажанні визнавати над собою будь-яку владу, ця ідея знаходить підтримку в масовій свідомості українського народу, хоча при цьому й зберігаються певні ілюзії з приводу деяких харизматичних фігур у політичній грі. Усі ці моменти яскраво виявилися в мотивації Євромайдану, головним пафосом якого була саме «десакралізація державної влади» [30, с. 5–6] як вихідна позиція політичної філософії, що створює умови для верховенства права¹.

Що ж стосується нормативного оптимізму, то тут потрібні ще величезні духовні зусилля. Поряд з обґрунтуванням він має потребу у практичному підтвердженні для подолання історично сформованої тенденції до правового нігілізму, недовіри стосовно можливостей здійснення нормативного регулювання.

Водночас слід зазначити, що до традиційних перешкод до виправдання верховенства права в Україні переважно світоглядного характеру додаються труднощі ситуативного характеру, пов'язані з війною, політичною та економічною кризою.

Виникає криза довіри до права, закону, процедурних обмежень. Факти несправедливості стимулюють установлення справедливості у суб'єктивному розумінні без апеляції до закону або прав інших — тобто принцип «революційної доцільності» та суб'єктивно витлумаченої справедливості з сумішшю мотиву помсти. Це все ще більшою мірою актуалізує необхідність принципового екзистенціального емоційного вибору на користь верховенства права на кшталт одного із «подвигів» Мюнхгаузена з витягування себе із болота повсякденності за волосся завдяки вірі у можливість такого стану, де будуть подолані корупція, несправедливість, несвобода, правова нерівність тощо.

Повернемося до ситуації виправдання верховенства права через власний екзистенціальний вибір. Що здатне зрушити нас зі сфери простих розмов про верховенство права до реальної зміни суспільства, до реалізації цієї ідеї, цих принципів у нашому житті? Чи дійсно ми маємо бажання бути по-справжньому раціональними, дискурсивними, тобто тими, хто здатен і бажає жити в суспільстві, в якому все прозоро, всі діють за законом, і все те, чому навчають на юридичних факультетах, в юридичних вишах, що виступає певною ідеальною конструкцією, буде реалізоване в нашому житті? Отже, чи готові ми до цього, чи приймаємо ми таке рішення? Якщо приймаємо, то діємо, а якщо ні, то нема обґрунтування тих самих прав людини, вони для нас лише предмет обговорення, ми будемо продовжувати читати курси про права людини, про їх філософію, про способи їх реалізації. Так само ми маємо підійти і до конструкції верховенства права: на рівні дискурсу в нас все виходить, але на рівні екзистенціальної самоідентифікації — хто ми і чи готові зробити цей вибір для того, щоб жити в цих умовах, для того, щоб надати кожному можливість на рівних брати участь у

¹ Щодо поєднання емоційних та раціональних аспектів ідеології Майдану слушною є така її оцінка: «З ідеологічного погляду Майдан був досить цікавою сумішшю, цікавим ідейним “коктейлем”. Емоційно він був патріотично-націоналістичним. Раціонально, на рівні розуму, він був ліберальним: гасла Майдану — гідність, права людини, верховенство права тощо — були ліберальними. Але організаційно він був лівим: це був простір без грошей, простір комуни, простір взаємодопомоги. Він був правим на рівні емоцій, він був ліберально-центристським на рівні розуму, і він був лівим на рівні організації. Його душа була правою, його розум був центристським, його тіло було лівим» [30, с. 9].

реальному обміні цими капіталами — і матеріальними, й ідеальними? Класики філософії права прописали цей ідеал, який дійсно є регулятивною ідеєю, але реалізація якого на практиці пов'язана із нашим екзистенціальним вибором: хто ми і ким ми хочемо бути. Якими ми себе виберемо, таким і вибудується наше життя.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Тэффт Дж.* Встановлення верховенства права в Україні: розбудова модерного суспільства / Дж. Тэффт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/19/6963027/>
2. *Верховенство* права на національному и международном уровнях : Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 4 декабря 2006 года. 69/31 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/61/39
3. *Доклад* о верховенстве права : утвержден Венецианской комиссией на 86-й пленарной сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 года) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus)
4. *Максимов С.* Права людини, демократія, верховенство права та сучасні соціальні виклики у складних суспільствах: XXVI Всесвітній конгрес з філософії права і соціальної філософії (21–26 липня 2013 р., Белу-Оризонті, Бразилія) / С. Максимов // *Філософія права і загальна теорія права.* — 2013. — № 2. — С. 358–366.
5. *Tamanaha, Brian Z.* On the Rule of Law: History, Politics, Theory. — Cambridge, 2004. Укр. пер.: Таманага, Браян. Верховенство права: історія, політика, теорія / Браян Таманага ; пер. з англ. А. Іщенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могил. акад.», 2007. — 208 с.
6. *The Rule of Law: History, Theory and Criticism* / ed. by Costa, Pietro and Zolo, Danilo. — Springer : Dordrecht, 2007. — 695 p.
7. *The Rule of Law in Comparative Perspective* / ed. by M. Sellers and T. Tomaszewski. — Springer : Dordrecht Heidelberg London New York, 2010. — 253 p.
8. *Крігер М.* Чому верховенство права є надто важливим, щоб лишати його юристам / М. Крігер // *Філософія права і загальна теорія права.* — 2014. — № 1–2 — С. 323–349.
9. *Головатий С.* Верховенство права : у 3 кн. / С. Головатий — К. : Фенікс, 2006.
10. *Козюбра М.* Верховенство права і Україна / М. Козюбра // *Право України.* — 2012. — № 1–2. — С. 30–63.
11. *Філософія права і загальна теорія права.* — 2013. — № 1 — С. 15–72; № 2 — С. 155–214.
12. *Селлерз М.* Право, розум та емоції / М. Селлерз // *Філософія права і загальна теорія права.* 2014 — № 1–2. — С. 209–228.
13. *Алекси Р.* Дуальна природа права / Р. Алекси ; пер. с англ. С. Максимова // *Право України.* — 2011. — № 1. — С. 45–58.
14. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. — IV, 704 с.
15. *Максимов С. І.* Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку європейської правової культури / С. І. Максимов // *Проблеми філософії права.* Т. VI–VII. К. ; Чернівці : Рута, 2009. — С. 102–111.

16. Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе / С. Максимов // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2009. — № 3 (58). — С. 127–134.
17. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи / С. Погребняк // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1. — С. 29–36.
18. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. — Т. IV–V. — К.; Чернівці: Рута, 2008. — С. 17–23.
19. West Robin L. Re-Imagining Justice. Progressive Interpretation of Formal Equality, Rights, and the Rule of Law. / Robin L. West. — Ashgate: Cornwall, 2003. — 192 p.
20. Філософія правового виховання: навч. посіб. / за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — Х.: Право, 2012. — 248 с.
21. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX — начала XX веков / А. Валицкий // Вопр. философии. — 1991. — № 8. — С. 25–40.
22. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение: [в 2 ч.]. Ч. 1: Становление и развитие / В. Н. Коробка. — Донецк: Дон. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2008. — 152 с.; Ч. 2: Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства / В. Н. Коробка. — Донецк: Дон. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та им. Э. А. Дидоренко, 2010. — 244 с.
23. Рабінович П. М. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження) / П. М. Рабінович, Т. В. Бачинський. — Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2015. — 224 с.
24. Вовк Д. Верховенство права и религиозная свобода: проблемы равенства / Д. Вовк // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Ст. учасн. ювіл. X Міжнар. кругл. столу (м. Львів, 12–13 груд. 2014 р.): у 2-х ч. — Вид. 2-ге, допов. — Львів: Галицька Вид. Спілка, 2015. — Ч. I. — С. 72–96.
25. Вест Р. Правові емоції / Р. Вест // Філософія права і загальна теорія права. — 2015. — № 1–2. — С. 17–39.
26. Варга Ч. Верховенство права, або дилема етосу: вирощування чи механічне нав'язування / Ч. Варга; пер. з англ. С. Максимова і Н. Сатохіної // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1. — С. 48–64.
27. Алексі Р. Існування прав людини / Р. Алексі; пер. з англ. С. Максимова // Право України. — 2011. — № 8. — С. 121–130.
28. Дворкін Р. Верховенство права / Р. Дворкін // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1. — С. 15–23.
29. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секр.), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Х.: Право, 2011. — 1128 с.
30. Ідеології Майдану: кругл. стіл «Філософської думки» // Філософська думка. — 2014. — № 6. — С. 5–28.

Максимов С. І. Верховенство права: апофеоз розуму чи результат емоційного вибору?

Анотація. У статті верховенство права розглядається як універсальний стандарт і ознака цивілізованості правової системи, комплексний феномен, у якому вирізняються ідеальний та реальний виміри, здійснюється подвійне розширення ідеї верховенства права: як суспільство верховенства права і як правовий світо-

гляд. Філософським ядром такого світогляду виступає образ людини як індивіда, що має онтологічний і аксіологічний пріоритет. Доповнює цей образ настанова на скепсис по відношенню до чинної влади й віра в можливості нормативного стримування владного свавілля.

Орієнтуючись на передбачуваність та прозорість діяльності державних органів та інших суб'єктів права, верховенство права виступає втіленням розуму в правовому регулюванні. Однак воно має й чуттєво-емоційну сторону, яка проявляється в процесі його обґрунтування і виражається через специфічні моменти в здійсненні ідеї верховенства права в різних культурах. Для суспільств, які ще тільки прагнуть утвердити верховенство права, визначальним є екзистенціальне рішення про власну ідентичність як суб'єкта, здатного у своїх поведінкових моделях здійснювати вимоги цього принципу.

Український досвід верховенства права є суперечливим. В Україні відсутні культурні перешкоди для визнання верховенства права й організації суспільної поведінки відповідно до нього. Проте мають місце певні об'єктивні та суб'єктивні обставини, що ускладнюють цей процес. До традиційних перешкод до виправдання верховенства права переважно світоглядного характеру додаються складності ситуативного характеру, пов'язані з війною, політичною та економічною кризою.

Ключові слова: верховенство права, розум, емоції, правовий світогляд, правове суспільство, індивідуалізм.

Максимов С. И. Верховенство права: апофеоз разума или результат эмоционального выбора?

Аннотация. В статье верховенство права рассматривается как универсальный стандарт и признак цивилизованности правовой системы, комплексный феномен, в котором различаются идеальное и реальное измерения, осуществляется двойное расширение идеи верховенства права: как общество верховенства права и как правовое мировоззрение. Философским ядром такого мировоззрения выступает образ человека как индивида, обладающего онтологическим и аксиологическим приоритетом, а также дополняющие этот образ установка на скепсис по отношению к действующей власти и вера в возможности нормативного сдерживания властного произвола.

Ориентируясь на предсказуемость и прозрачность деятельности государственных органов и других субъектов права, верховенство права выступает воплощением разума в правовом регулировании. Однако оно имеет и чувственно-эмоциональную сторону, которая проявляется в процессе его обоснования и выражается через специфические моменты в осуществлении идеи верховенства права в разных культурах. Для обществ, которые еще только стремятся утвердить верховенство права, определяющим является экзистенциальное решение о собственной идентичности как субъекта, способного в своих поведенческих моделях осуществлять требования этого принципа.

Украинский опыт верховенства права является противоречивым. В Украине отсутствуют культурные препятствия для признания верховенства права и организации общественного поведения в соответствии с ним. Однако имеют место некоторые объективные и субъективные обстоятельства, затрудняющие этот процесс. К традиционным препятствиям для оправдания верховенства права преимущественно мировоззренческого характера добавляются сложности ситуативного характера, связанные с войной, политическим и экономическим кризисом.

Ключевые слова: верховенство права, разум, эмоции, правовое мировоззрение, правовое общество, индивидуализм.

Maksymov S. Rule of Law: the Apotheosis of Reason or the Result of an Emotional Choice?

Summary. The rule of law as a universal standard and sign of civilized legal system, a complex phenomenon which contains ideal and the real measurements is regarded in the article. A double extension of the rule of law idea is carried out: as a rule of law society and as a legal world outlook. Philosophical core of this outlook is the image of man as an individual possessing an ontological and axiological priority, as well as orientation on the skepticism with respect to the current government and belief in the possibility of regulatory deter of arbitrary power.

Focusing on the predictability and transparency of the activities of state bodies and other subjects of law, the rule of law acts as the embodiment of reason in legal regulation. However, it has also a sensual-emotional side, which manifests itself in the process of justification and is expressed in terms of specific issues in the implementation of the rule of law idea in different cultures. For societies that have yet only to seek to establish the rule of law, the determining factor is the existential decision about person's own identity as a subject capable in his behavioral patterns to carry out the requirements of this principle.

Ukrainian experience of the rule of law is controversial. In Ukraine there are no cultural barriers to the recognition of the rule of law and organization of social behavior in accordance with it. However, there are some objective and subjective circumstances, which impede this process. The traditional obstacles to justify the rule of law, which have predominantly ideological character, include situational complexities related to the war, the political and economic crisis.

Key words: the rule of law, reason, emotion, legal outlook, law ruled society, individualism.